

ПРИРОДООХОРОННА РОБОТА УЧНІВ У ШКІЛЬНИХ ЛІСНИЦТВАХ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Турбар Тетяна

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

У статті на основі аналізу літературних і архівних джерел досліджено процес організації природоохоронної роботи учнів у шкільних лісництвах України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Визначено основні напрями природоохоронної роботи шкільних лісництв: насадження лісу, догляд за лісовими культурами, охорона корисних рослин, тварин і пам'яток природи. В основу організації природоохоронної роботи шкільних лісництв покладено діяльнісний підхід, застосування якого дає змогу сформувати практичні навички й готовність охороняти природу. Діяльність шкільних лісництв визнано однією з найбільш ефективних і перспективних форм організації природоохоронної роботи учнівської молоді.

Ключові слова:

шкільне лісництво; природоохоронна робота; охорона природи.

Аннотация:

Турбар Татьяна. Природоохранная работа учащихся в школьных лесничествах (вторая половина ХХ – начало ХХІ века).

В статье на основе анализа литературных и архивных источников исследован процесс организации природоохранной работы учащихся в школьных лесничествах Украины во второй половине ХХ – в начале ХХІ века. Определены основные направления природоохранной деятельности школьных лесничеств: насаждения леса, уход за лесными культурами, охрана полезных растений, животных и памятников природы. В основу организации природоохранной работы школьных лесничеств положен деятельностный подход, применение которого позволяет сформировать практические навыки и готовность охранять природу. Деятельность школьных лесничеств определена как одна из наиболее эффективных и перспективных форм организации природоохранной работы учащейся молодежи.

Ключевые слова:

школьное лесничество, природоохранная работа, охрана природы.

Resume:

Turbar Tetiana. Environmental work of pupils in school forestry (the second half of XX – beginning of XXI century).

The article is based on the analysis of literary and archival sources; it investigates the process of organization of pupils' environmental work in the school forest areas of Ukraine in the second half of the XX - beginning of XXI century. There have been identified the main areas of environmental activities of school forestry: reforestation, looking after forest plantations, protection of useful plants, animals and natural monuments. In the basis of environmental protection work of school forestry there is the activity approach, the use of which allows developing practical skills and readiness for nature protection. School forestry activity has been identified as one of the most effective and promising forms of environmental protection work of student youth.

Key words:

school forestry, environmental work, nature protection.

Постановка проблеми. Унаслідок сучасної екологічної кризи постала гостра потреба у вихованні в молодого покоління шанобливого ставлення до природи. Однією з найбільш ефективних форм об'єднання дітей для виконання цього завдання є шкільні лісництва, які на території України масово почали організовуватися в другій половині ХХ століття й продовжили своє існування й на початку ХХІ століття. Діяльність цих об'єднань була спрямована на виховання в учнів любові до природи рідного краю, набуття трудових умінь і навичок у галузі лісівництва, охорони природи й раціонального природокористування. Вивчення особливостей діяльності шкільних лісництв у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття допоможе зберегти корисний досвід природоохоронної роботи, накопичений ними, й успішно адаптувати його до умов сучасності. Тому дослідження природоохоронної роботи шкільних лісництв в історичній ретроспективі є актуальним і доцільним для уникнення помилок і виявлення потенціалу залучення школярів до участі в природоохоронних заходах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання відповідального ставлення людини до природи розкривається в працях О. Захаренка,

А. Захлебного, І. Зверева, І. Суравегиної. Практичним аспектам екологічного виховання в умовах шкільних і позашкільних навчальних закладів присвячені дослідження В. Вербицького, А. Волкової, Л. Малинівської, К. Маргламової, Г. Пустовіта, Н. Пустовіт, Т. Юркової. Історичний аспект природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи досліджували О. Барліт, О. Гнатів, Л. Ілійчук, А. Мартін, А. Мехеда, В. Червонецький та інші.

Формулювання цілей статті. Метою нашої статті є дослідження основних напрямів природоохоронної роботи учнівської молоді в шкільних лісництвах України у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з умов формування екологічної відповідальності школярів є їх участь у природоохоронній роботі. Становлення й розвиток відповідального ставлення учнів до природи, як однієї з рис особистості, можливо тільки в реальній природоохоронній роботі. Саме практична діяльність школярів, їх реальний внесок у справу збереження природи є найважливішою умовою формування екологічних відносин у системі «людина–природа». Моральною основою активної

життєвої позиції є принцип єдності слова й діла, тобто поєднання словесного розуміння з необхідністю практичних дій і реальне втілення їх на практиці. Діяльність школярів у природі – результат прояву відносин, критерій розвитку свідомості й почуттів, виразний показник їх соціальної активності щодо природи. Тому природоохоронна робота є важливим проявом соціальної активності й громадянської свідомості особистості: запобігання діям, що завдають шкоди природному середовищу, посильний внесок у подолання негативних впливів на природу, роз'яснення й пропаганда законів про її охорону [10, с. 77–78].

В організації природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи провідну роль, на нашу думку, відіграє застосування діяльнісного підходу до охорони природи. Доцільність і необхідність використання цього підходу в системі екологічної освіти обґрунтована Р. Кельбас. Екологічна діяльність, на думку педагога, є способом і засобом задоволення екологічних потреб і визнається провідним чинником у формуванні екологічної свідомості [8, с. 223–226].

Основою діяльнісного підходу, за С. Бойченко й Т. Саєнко, є категорія предметної діяльності людини, яку автори визначають як форму активності, що характеризує здатність людини чи пов'язаних з нею систем бути причиною змін. Зазначений підхід, на думку науковців, вказує на певний компонентний склад людської діяльності. Її найсуттєвішими компонентами дослідники визнають: потребу, суб'єкта, об'єкт, процеси, умови, результат [2, с. 34–35].

Діяльнісний підхід, на нашу думку, є одним із найбільш ефективних у природоохоронній роботі, оскільки його використання дає змогу сформувати практичні уміння й готовність охороняти природу. Ефективність реалізації цього підходу значно залежить від вибору форм організації природоохоронної роботи учнівської молоді, серед яких найбільш перспективними й практично значущими ми вважаємо шкільні лісництва. Адже дослідження такого напрямку природоохоронної роботи, як лісовідновлення й догляд за лісами, є важливою потребою сучасності й має статус нерозв'язаної проблеми.

Шкільне лісництво – це добровільне об'єднання учнів загальноосвітніх шкіл, мета створення якого полягає в здобутті учнями теоретичних знань і набутті ними практичних навичок основ лісництва, природоохоронної роботи та дослідницької діяльності на базі лісгосподарських підприємств. Шкільні лісництва – це дуже цікава форма роботи з учнями, спрямована на перспективу, вона формує в дітей екологічне мислення, дає

можливість набути багатьох корисних практичних навичок природоохоронної роботи.

Шкільні лісництва як одна з нових форм природоохоронної роботи школярів набули поширення в 50–60-х роках ХХ століття. Цей період характеризувався початком широкого залучення учнів до участі в суспільно корисній роботі, що мала природоохоронне спрямування. У Рішенні КПРС наголошувалося на необхідності розширення кількості форм і методів роботи шкільних лісництв та їх удосконаленні, акцентувалося на раціональному використанні лісових багатств. Шкільні лісництва стали однією з ефективних форм трудового виховання дітей, еколого-просвітницької діяльності, прищеплення молодому поколінню розуміння необхідності бережливого ставлення до навколишнього середовища.

Зміст діяльності шкільного лісництва охоплював теоретичну підготовку, навчально-дослідну й навчально-практичну діяльність, природоохоронну роботу. Найважливіша частина діяльності шкільного лісництва полягала в конкретних діях і вчинках учнів. Саме тому, на нашу думку, діяльнісний принцип є основою організації природоохоронної роботи школярів.

Під природоохоронною роботою шкільного лісництва ми розуміємо діяльність його членів, спрямовану на раціональне використання, відтворення й збереження природних багатств. Основними завданнями природоохоронної роботи в лісництві було формування активної екологічної позиції учнів, інтересу до проблем охорони природи, виховання почуття небайдужості та власної відповідальності за збереження й примноження лісових багатств.

Природоохоронна робота лісництв була багатогранною: насадження лісу, догляд за лісовими культурами, вирощування саджанців, охорона лісу від браконьєрів і пожеж, виявлення й охорона пам'яток природи, збирання насіння дерев і кущів, заготівля грибів, ягід, лікарських рослин, охорона та приваблювання корисних тварин, птахів і комах, облік і охорона мурашників, рідкісних видів дерев, кущів і трав'янистих рослин. Крім того, учні виготовляли й розвішували шпаківні, дуплянки, годівниці, проводили фенологічні спостереження, займалися дослідницькою роботою. Юні лісівники допомагали працівникам сільського господарства в боротьбі з пиловими й піщаними бурями, ерозією ґрунтів. Шкільні лісництва степових районів країни насаджували лісосмуги й доглядали за тими, що вже росли [14, с. 85]. Під керівництвом учителів учні здійснювали рейди перевірки стану лісів і лісосмуг, займалися благоустроєм зелених зон,

висаджували вздовж лісових доріг декоративні дерева та облаштовували місця відпочинку [3, с. 68]. Така різноманітна діяльність давала змогу школярам оволодіти глибокими знаннями про зв'язок людини з природою, побачити екологічні проблеми в реальному житті, набути найпростіших навичок природоохоронної роботи.

Практична реалізація природоохоронної роботи відбувалася також через організацію членами лісництва масових природоохоронних заходів, що мали різноманітні форми: тематичні вечори, екскурсії, конкурси («Свято лісу», «День птахів», «Золота осінь» тощо). Їх проведення передбачало організацію практичної діяльності школярів, спрямованої на розв'язання конкретної екологічної проблеми місцевого рівня. Результатом такої роботи ставало закріплення здобутих теоретичних екологічних знань, озеленення території рідного краю та благоустрій місцевості. Звичним і улюбленим заняттям для школярів було садити й вирощувати квіти, дерева, кущі, збирати колекцію цінних рослин чи гербарій, виготовляти годівниці [12, с. 69].

В основу роботи шкільного лісництва було покладено принцип самоврядування. Вищим органом самоврядування в учнівському лісництві були загальні збори його членів, які скликалися не менше двох разів на рік. Загальні збори учнівського лісництва обговорювали план роботи й визначали шляхи його виконання, розв'язували питання про зарахування, виключення з членів лісництва, підбивали підсумки роботи за рік.

Керівництво діяльністю шкільного лісництва здійснювалося школою спільно з лісництвом. Директор школи й керівник лісового господарства несли однакову відповідальність за стан роботи в об'єднанні, створення безпечних умов праці для учнів, дотримання ними правил техніки безпеки, виробничої санітарії, дисципліни, забезпечення необхідних умов побуту й дозвілля школярів. До складу Ради шкільного лісництва входили лісник, директор школи, учитель біології, кілька учнів старших класів.

Кожне лісництво мало свою структуру залежно від географічних умов розташування й виробничих потреб. Деякі ділилися на секції, наприклад, виробничу, дослідницьку, захисту тварин, охорони лісу, заготівельників, лісовідновлення, охорони й розведення фауни тощо. Кожна секція мала 2-3 ланки, члени яких для виконання конкретних завдань отримували ґрунтовну теоретичну й практичну підготовку [14, с. 84]. Учні, що займали керівні посади, обов'язково були обізнані з основами технології лісової справи [13, с. 110–111].

Юним лісівником міг стати практично кожен учень, але для цього потрібно було виконати деякі завдання. Так, наприклад, для того, щоб стати членом Глибнянського шкільного лісництва Сумської області, школяреві необхідно було посадити й доглянути 50 дерев, посіяти й виростити в розсаднику 0,02 га саджанців, виготовити й розвішати 15 шпаківень, приготувати корм для підгодівлі диких тварин і птахів. Учні мали знати основи лісового господарства й старанно вчитися [14, с. 84]. Членами шкільних лісництв учні могли ставати, починаючи з 7-го класу. Однак на практиці до шкільних лісництв входили учні 5-6-х і навіть 4-х класів, оскільки деяка робота була цікавою та посилюючою і для дітей цього віку [13, с. 110–111]. Для учнів, що вступали до лісництва, організовувалася урочиста загальношкільна лінійка, на якій учневі присвоювали звання юного лісівника й вручали форму [14, с. 84].

Робота лісництва організовувалася протягом навчального року в позаурочний і канікулярний час. Основною діяльністю шкільного лісництва була організація продуктивної праці учнів. Навчання учнів здійснювалося за програмами й навчальними планами, у яких були передбачені теоретичні теми, практичні завдання й дослідницька робота. Діяльність учнів у шкільному лісництві організовувалася на спеціально виділеній і закріпленій за ними території лісової ділянки. Ця територія була поділена на обходи, що закріплювалися за лісівниками шкільного лісництва.

Багатогранна діяльність шкільних лісництв координувалася обласними радами, до яких входили працівники облвн, обласного управління лісового господарства, інституту вдосконалення вчителів, станції юннатів, директори шкіл і вчителі. Рада вивчала й поширювала передовий досвід, затверджувала й рекомендувала плани роботи, факультативних занять і виробничої практики, організувала допомогу шкільним лісництвам з боку лісгоспів, піклувалася про підвищення кваліфікації тих, хто працює з юними лісівниками [14, с. 85].

Одним із перших в Україні у вересні 1966 року було створено Моквинське шкільне лісництво Костопільського лісгоспу Рівненської області. Лісництво виконувало велику за обсягом природоохоронну роботу. Наприклад, у 1969 році юними лісівниками було засіяно розсадник площею 0,26 га, де було вирощено 550 тис. сіянців дерев, посаджено 3,9 га лісових культур, зроблено розчистку 19 га лісу, обгороджено 130 мурашників. У 1970 році учні посадили парк, заклали квітники дружби на території села, озеленили багато вулиць [1, с. 44–45].

У досліджуваній період лісництва почали з'являтися в усіх без винятку регіонах України. У 1966 році у Глухівському районі на Сумщині було створено Слоутське шкільне лісництво, за яким було закріплено 208 га лісу. Тільки в перший рік існування лісництва учні засадили 5,3 га лісу, забезпечили догляд за розсадниками на площі 1,8 га, виготовили й розвішали 20 шпаківень, прорідили ліс на 15 га. Упродовж лише 1969 року шкільними лісництвами Сумщини проведено величезну природоохоронну роботу, зокрема створено лісових масивів загальною площею 66 га та заліснено 37 га ярів і балок [14, с. 83–85].

У 1968 році розпочало свою роботу Ганьговицьке шкільне лісництво Свалявського району Закарпатської області. За учнями – любителями природи – було закріплено 200 га лісової площі, поділеної на 10 обходів. Під час роботи в лісництві учні одержували не лише теоретичні знання, а й набували практичних навичок природоохоронної роботи. Так, лише в 1974–1975 н. р. члени секції охорони й розведення фауни виготовили 120 шпаківень, посадили близько 5 га молодого лісу й заклали горіховий сад. Члени секції лісовідновлення й догляду за лісом проводили значну роботу в лісовому розсаднику. Кожен учень, як правило, мав протягом навчального року посадити стільки дерев, скільки йому років [12, с. 68–69]. Застосування різноманітних форм і методів природоохоронної роботи в шкільних лісництвах підвищувало інтерес учнів до участі в різноманітних заходах природоохоронного спрямування.

Найбільшого поширення рух шкільних лісництв досяг у 70–80-ті роки ХХ століття, коли лісництва почали масово створюватися на базі шкільних гуртків юннатів. Так, у школах і позашкільних установах республіки в 1970 році працювало понад 460 шкільних лісництв, до складу яких увіходило близько 40 тис. учнів. За шкільними лісництвами було закріплено 37 тис. га лісу. Члени шкільних лісництв протягом року виготовили й розвішали 670.230 гніздівель, 580.360 годівниць, зібрали 52 тонни різних коренів для птахів, 28 тонн коренеплодів, 290 тонн сіна [15, арк. 55, 57]. У 1975 році в республіці налічувалося вже близько 500 шкільних лісництв. На площі понад 36 тис. га працювало 35 тис. учнів [9, с. 90].

Створювалися шкільні лісництва на території всіх областей України, оскільки в країні гостро стояло питання щодо залучення учнівської молоді до справи охорони природи. Зокрема в Харківській області в 1968 році працювало 50 шкільних лісництв, за якими було закріплено 1.300 га лісу [5, арк. 304]. На території Запорізької області в 1972 році налічувалося

8 шкільних лісництв, до складу яких входило 343 учні, що працювали на 182,5 га лісу [6, арк. 1]. Із кожним роком в області виникали нові шкільні лісництва. Так, у 1975 році їх налічувалося вже 15, і до складу входило 750 учнів [7, арк. 69].

Тенденція до збільшення кількості шкільних лісництв, що простежується в досліджуваній період, зростання кількості їх членів і масштабів діяльності свідчить про беззаперечну ефективність функціонування цих об'єднань.

Традиції, започатковані першими шкільними лісництвами, збереглися й у ХХІ столітті. Триває проведення щорічного Всеукраїнського зльоту шкільних лісництв, під час якого учні мають можливість ознайомитися з кращим досвідом роботи своїх колег і презентувати свої власні досягнення. Головна мета зльоту – активізація учнівської молоді в природоохоронній і дослідно-експериментальній роботі в галузі лісового господарства. Основними завданнями цього заходу є формування екологічної культури особистості та популяризація практичних результатів природоохоронної роботи учнівських лісництв загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів. Проведення зльоту передбачає виставку-презентацію досягнень учнівських лісництв, відкритий захист науково-дослідницьких робіт у галузі лісового господарства [11, с. 195–197]. Крім того, юні лісівники продовжують брати участь в організації та проведенні всеукраїнських і регіональних природоохоронних конкурсів, акцій і операцій, зокрема таких, як «Ліси для нащадків», «День довкілля», «Зелений паросток майбутнього», «Майбутнє лісу в твоїх руках», «Жолудь», «Зелена аптека», «Мурашка», «Ялинка» тощо. Організація та проведення шкільними лісництвами масових природоохоронних заходів значно підвищує ефективність виховного впливу природи на учнів, що пов'язане насамперед з їх практичною участю у природоохоронній роботі.

На початку ХХІ століття шкільні лісництва переживають важкий період, пов'язаний з наявністю протиріч між потребами суспільства в отриманні знань про лісогосподарську діяльність і можливостями їх реалізації. Спостерігається невідповідність між бажанням проводити природоохоронну роботу й браком нормативно-правової бази, що регулює діяльність шкільних лісництв, не вистачає навчально-методичної літератури з організації природоохоронної роботи.

Реалії сьогодення вимагають якісного перетворення діяльності шкільних лісництв, зокрема й виконання ними природоохоронної роботи з метою отримання учнями знань і навичок щодо збереження, відновлення й

використання лісів. Необхідно й суттєве збільшення кількості шкільних лісництв як природоохоронного об'єднання школярів.

Висновки. Отже, на основі проведеного аналізу можемо твердити, що накопичений досвід природоохоронної роботи учнів у шкільних лісництвах у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття має вагомий значення для сучасної системи освіти, оскільки така форма природоохоронної роботи є однією з

найбільш перспективних для досягнення цілей екологічної освіти і виховання. Юні охоронці природи в досліджуваній період проводили велику природоохоронну роботу й надавали неоціненну допомогу в догляді за лісовими масивами та в їх відновленні. Досвід шкільних лісництв свідчить, що вони є ефективною формою організації природоохоронної роботи учнівської молоді.

Список використаних джерел

1. Бандура Р. Р. Шкільне лісництво / Р. Р. Бандура, Н. С. Лебенюк // Радянська школа. – 1971. – № 5. – С. 40–45.
2. Бойченко С. В. Екологічна освіта – основа сталого розвитку суспільства. Проблеми і перспективи вищої школи: монографія / С. В. Бойченко, Т. В. Саєнко. – К.: Ун-т «Україна», 2013. – 501 с.
3. Вакулюк П. Г. Природоохоронна робота в шкільних лісництвах / П. Г. Вакулюк // Радянська школа. – 1981. – № 11. – С. 67–69.
4. Вольтовський Б. І. Природоохоронна робота серед молоді республіки / Б. І. Вольтовський // Радянська школа. – 1971. – № 8. – С. 63–68.
5. Державний архів Запорізької області. – Ф. 2505. – Оп. 3. – Сп. 163. – 332 арк.
6. Державний архів Запорізької області. – Ф. 5474. – Оп. 1. – Сп. 123. – 2 арк.
7. Державний архів Запорізької області. – Ф. 5474. – Оп. 1. – Сп. 154. – 151 арк.
8. Кельбас Р. В. Деятельностный подход в системе дополнительного экологического образования / Р. В. Кельбас // Научные труды аспирантов и соискателей Нижневарт. гос. пед. ин-та. – 2003. – Вып. 1. – С. 223–226.
9. Манорик Л. П. Успіхи юних дослідників і охоронців природи / Л. П. Манорик // Радянська школа. – 1975. – № 2. – С. 83–92.
10. Отношение школьников к природе: (Педагогическая наука – реформе школы) / под ред. И. Д. Зверева, И. Т. Суравегиной. – М.: Педагогика, 1988. – 128 с.
11. Положення про Всеукраїнський зліт учнівських лісництв загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів // Офіційний вісник України. – 2012. – № 44. – С. 195–198.
12. Полянський В. К. Формування навичок природоохоронної роботи / В. К. Полянський // Радянська школа. – 1976. – № 5. – С. 68–70.
13. Природа и труд (природоохранное воспитание учащихся в процессе обучения географии и биологии): пособие для учителей / под ред. А. А. Шибанова. – М.: Просвещение, 1977. – 128 с.
14. Столбін О. П. Шкільні лісництва Сумщини / О. П. Столбін // Радянська школа. – 1970. – № 3. – С. 82–86.
15. ЦДАВО. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Сп. 436. – 70 арк.

Рецензент: Москальова Л.Ю. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Турбар Тетяна Володимирівна

tatyana_duz@mail.ru

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
вул. Леніна, 20, м. Мелітополь
Запорізька обл., 72312, Україна
doi: 10.7905/нвмдпу.v0i14.1098

Матеріал надійшов до редакції 02.02.2015 р.

Подано до друку 15.04.2015 р.

References

1. Bandura, R. R. (1971). *School forestry*. *Radyans'ka shkola*. 5. 40-45. [in Ukrainian].
2. Boichenko, S. V., Saienko, T. V. (2013). *Environmental education – the foundation of spcoety's sustainable development. Problems and prospects of higher school*. Kyiv: Universytet "Ukraine". [in Ukrainian].
3. Vakuliuk, P. H. (1981). *Environmental work in the school forestry*. *Radyans'ka shkola*. 11. 67-69. [in Ukrainian].
4. Voltovs'kyi, B.I. (1971). *Environmental work among young people of the republic*. *Radyans'ka shkola*. 8. 63-68. [in Ukrainian].
5. State Archive of Zaporozhie region, f. 2505, op. 3, sp. 163, 332 ark. [in Ukrainian].
6. State Archive of Zaporozhye region, f. 5474, op. 1, sp. 123, 2 ark. [in Ukrainian].
7. State Archive of Zaporozhye region, f. 5474, op. 1, sp. 154, 151 ark. [in Ukrainian].
8. Kel'bas, R. V. (2003). Activity approach in the system of additional environmental education. *Nauchnyie trudy aspirantov i soiskatelei Nizhnevartovskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. Vol. 5. 223-226. [in Russian].
9. Manoryk, L. P. (1975). *Success of young researchers and protectors of nature*. *Radyans'ka shkola*. 2. 83-92. [in Ukrainian].
10. Zvereva, I. D., Suravegina, I. T. (1988). *Attitude of pupils to nature: (Pedagogical science to School Reform)*. Moscow, Pedagogika. [in Russian].
11. Regulation on the Ukrainian gathering of school forestry of general schools and extracurricular educational Institutions (2012). *Ofitsiyni visnyk Ukraine*. 44. 195-198. [in Ukrainian].
12. Polyans'kyi, V. K. (1976). *Formation of skills of environmental protection work*. *Radyans'ka shkola*. 5. 68-70. [in Ukrainian].
13. Shibanov, A.A. (1977). *Nature and labor (environmental training of pupils in the learning process of geography and biology)*. Moscow: Prosveshchenie. [in Russian].
14. Stolbin, O.P. (1970). *School forestry of Sumy region*. *Radyans'ka shkola*. 3. 82-86. [in Ukrainian].
15. Central State Archives of higher authorities and government of Ukraine, f. 4698, op. 1, sp. 436, 70 ark [in Ukrainian].